

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

כג

קנון וכתבי קודש

עורך

יעקב שביט

אוניברסיטת תל-אביב • תשס"ט

הוועדה לפרסומים מדעיים

ירון צור (יו"ר)

שלמה בונימוביץ
אלחנן ריינר

מיכל אורון
רונית מרוז
משה פלורנטין

—	חקרי גניזת קהיר, תשמ"ם—1980	ספר ראשון
—	עיונים במקרא, תשמ"ב—1982	ספר שני
—	מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג—1983	ספר שלישי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו—1986	ספר רביעי
—	מחקרים בספרות עברית, תשמ"ו—1986	ספר חמישי
—	מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח—1988	ספר שישי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א—1991	ספר שביעי
—	מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב—1992	ספר שמיני
—	מחקרים בלשון העברית, תשנ"ה—1995	ספר תשיעי
—	מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ו—1996	ספר עשירי
—	מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו—1996	ספר אחד-עשר
—	התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז—1996	ספר שנים-עשר
—	אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז—1997	ספר שלושה-עשר
—	מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח—1998	ספר ארבעה-עשר
—	חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט—1999	ספר חמישה-עשר
—	מחקרים במדעי היהדות, תשס"א—2001	ספר ששה-עשר— שבעה-עשר
—	מדברים עברית, תשס"ג—2002	ספר שמונה-עשר
—	מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג—2002	ספר תשעה-עשר
—	היסטוריוסופיה ומדעי היהדות	ספר עשרים
—	חידושי זוהר — מחקרים חדשים בספרות הזוהר	ספר עשרים-ואחת— עשרים-ושתיים

©

כל הזכויות שמורות
לאוניברסיטת תל-אביב

סודר ונדפס בדפוס גרפית בע"מ, ירושלים

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
יוצא לאור בסיוע הקרן ע"ש משה דורף ז"ל

משה דורף

משה דורף נולד בפולניה בכ' בסיוון תרפ"ז (2.6.1907) והלך לעולמו בי' בתשרי תשמ"ח (3.10.1987).

בצעירותו היגר לבלגיה ושם הקים עם אחיו מפעל לעיבוד יהלומים. באישיותו חברו יחדיו היזמה והעשייה והן התממשו במפעל התעשייתי שהקים וטיפח. בד בבד אפיינו את אישיותו עושר ועצמה רוחנית וצימאון בלתי-נדלה להרחבת הדעת במקורות מורשת היהדות.

משה דורף השתתף השתתפות פעילה בחוגי לימוד ובכינוסים שעניינם מדעי היהדות ובמיוחד חקר המקרא והיה חבר בחברה לחקר המקרא בישראל ובחברה היהודית העולמית לתנ"ך.

אהוב וחביב על הבריות, איש משפחה מסור ונדיבן רחב-לב למוסדות רבים ומגוונים בישראל.

חבל על דאבדין ולא משתכחין
תהא-נא תעודה זו נפש לזכרו

תוכן העניינים

ט	דברי פתיחה
	יעקב שביט
יא	הקדמה
	רקפת סלע-שפי
יז	המאבקים על הקנון: הדינמיקה של שימור ושל חידוש בתרבות
	נילי שופק
מז	קנון וקנוניזציה במצרים העתיקה
	מרגלית פינקלברג
סה	החלפת קנון או ניכוס קנון — המקרה של הומרוס
	בלהה ניצן
	על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות
פג	מדבר יהודה
	ג'וזפה ולטרי
צט	דקנוניזציה ודקונסטרוקציה
	גליה פת-שמיר
קכג	לא חקוק בסלע — מסורת וחידוש בקנון הקונפוציאני
	ירחמיאל ברודי
קנג	התלמוד בתקופת הגאונים
	יורם ארדר ומאירה פוליאק
קסד	הקנון הקראי במאות התשיעית עד האחת עשרה לסה"נ

ריא	רן הכהן קנוניזציה בגרסה אתיופית: "כבוד המלכים"
רכז	יהודה פרידלנדר האם קיימת ספרות השכלה קנונית?
רמה	אבנר הולצמן סיפורת עברית כיום: לקראת כינונו של קנון?
רסט	יעל דר מקנון לקנון: משוררים מרכזיים למבוגרים מחוללים שינוי וקובעים טעם בקנון הספרותי לילדים
xv	Abstracts

דברי פתיחה

כרך כ"ג של תעודה מוקדש לדיון בתופעה מרכזית בתולדות הדת והתרבות — כתבי קודש וקנון. מרחב הדיון הכרונולוגי שלו הוא ארוך טווח ביותר, ומשתרע ממצרים הקדומה ועד ימינו. אף על פי כן למאמרים השונים המתפרסמים בו נקודת מוצא מתודולוגית משותפת הנוגעת לטיבם של תהליכי הקנוניזציה: הכל מסכימים שהתהליכים היוצרים ספר בעל מעמד מיוחד או אוסף מובחן של כתבים קדושים, סמכותיים או נבחרים, הם תהליכים מורכבים של בחירה וברירה, קביעת נוסח סופי לטקסטים, התקבלות, התקדשות ופרשנות. כך, בתהליכים מורכבים אלה, נקבע מקומו של הטקסט הקנוני.

מטיבם ממלאים תהליכי הקנוניזציה תפקיד חשוב בעיצוב עולמן וזהותן של החברות, וכד בכד הם משקפים את תולדות הדת, התרבות והחברה. הכרך מאיר אפוא תופעה רבת פנים של התקדשות וקנוניזציה של טקסטים שונים ב'קהילות ספר' שונות, בתקופות שונות, כמו גם את המאבקים שליוו את קביעת המעמד המקודש והקנוני — ונמשכו גם אחריו. מכאן העניין הרב הטמון במאמריו.

עם צאתו של כרך זה לאור מתבקשת מחשבה חדשה על עתיד סדרת ספרי "תעודה". הכרכים האחרונים יוצאים לאור בתקופה הקשה למסורת הדפוס כפי שהתפתחה והתמסדה מן המאה ה-15 עד המאה ה-20. בפתחה של המאה ה-21 תופסת ההוצאה לאור האלקטרונית מקום גדל והולך בתחום הפרסומים ותהליך זה הולך וחודר גם לתחומה של האקדמיה. המשבר הכלכלי הפוקד בשנתיים האחרונות גם הוא מחייב מחשבה רעננה, כיצד להמשיך לקיים את שנתון ביה"ס למדעי היהדות. ל"תעודה" אין מעמד קנוני, אך היא ממוסדת היטב במסורת ביה"ס, האם נדע לתת לה חיים בתנאים החדשים?

פרופ' ירון צור, ראש בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

תל אביב, חשון תשס"ט

הקדמה

כרך כ"ג של "תעודה" מוקדש לנושא כתבי קודש וקנון ומבוסס בחלקו על הרצאות שניתנו בסדרה "כינונו של קנון: ספרי קודש וספרות מכוונת בתרבויות השונות" במהלך שנת תשס"ה (2004–2005) ב"בימת החוקר" של בית-הספר למדעי היהדות. הוא בא להציג לקורא כמה פנים וכמה היבטים של תופעה מרכזית בתולדות הדת ובתולדות התרבות, מהעת העתיקה ועד ימינו.

'כתבי קודש', 'ספרות קנונית', 'ספרות סמכותית', 'ספרות מכוונת', 'קלאסיקה', 'אסופת ספרים', 'קורפוס ספרותי', 'ארון הספרים' – כל אלה הם מושגים שכוונתם להגדיר את המעמד המיוחד והתפקיד המיוחד שיש לספר, לאסופת ספרים, או לרשימת ספרים, במסגרת מכלול מסוים של יצירות בכתב. ואולם, אין אלה מושגים נרדפים, והם מתייחסים לסוגים שונים של כתובים ולעקרונות השונים של הבחירה בהם. גם למושגים 'כתבי קודש', 'ספרי קודש' ו'קנון', כפי שמלמדים המאמרים בכרך הזה – וכפי שהדבר נלמד מן המחקר הענף בנושא – יש יותר ממשמעות אחת. בכל מקרה, המשותף לכולם הוא המעמד שדת, חברה ותרבות נותנות להם, או מייחסות להם.

מעמד של כתבי קודש הוא המעמד הרם והחשוב ביותר הניתן לספר, או לספרים. הוא ניתן להם בשל האמונה שנמסרו בהתגלות, או נכתבו בהשראה אלוהית, או נחשבים לעתיקים ("קדמוניות גדולה מעניקה לספרים סמכות", כתב אב הכנסייה טרטוליאנוס [Apologeticus, XIX]). הם זכו למעמד של 'ספרים מכווננים' (foundational book) של דת וקיבלו בה מעמד על-זמני. חיבורים הנחשבים ככתבי קודש קיימים בדתות רבות, והם מהווים בעבורן את המקור ואת היסוד של האמונה, המסורת, החוקים, כללי ההתנהגות, תמונת עבר, כמו גם בסיס לפרשנות, לחיקוי, ולהשלמות. חיבורם, הבחירה בהם, איסופם יחד והיקבעות המעמד שבו זכו הם תוצר של תהליך קנוניזציה, כלומר תהליך של ברירה, בחירה, וקביעת הנוסח הסופי של הטקסט (ובמקרה של תרגום, קביעת הנוסח הסמכותי שלו) מצד אחד, ושל דחייה וגניזה, מצד אחר, וכן תוצר של תהליך התקבלות והתקדשות במסגרת המסורת הדתית.

המעמד הזה נוצר לא אחת לאחר מאבק פנימי, ולכן הוא גילוי מרכזי של תולדות הדתות ושל המאבקים שהתנהלו בתוכן על בלעדיות, על סמכות ועל ייצוג. לעתים קרובות ספרים נחשבים כתבי קודש רק אצל פלג, כת, או קבוצה, והם כתבי קודש אלטרנטיביים ומתחרים לכתבי הקודש של 'הדת הרשמית'.

כדי שטקסט כתוב יהפוך לקדוש, או לקנוני, צריך היה תחילה להופיע הטקסט הכתוב — על לוח אבן, על מגילת פפירוס, או על מגילת קלף — וספרות בכתב צריכה לזכות במעמד נחשב. פפירוס צ'סטר ביטי IV, שנכתב בתקופה הרעמססית (1300–1100 לפני הספירה) במצרים, הוא אחת העדויות הקדומות ליחס אל הספרות בכתב (ואל מקצועו של הסופר). לפי הטקסט הזה, סופרים מלומדים אינם עושים להם שם בבניית פירמידות ומצבות, אלא על-ידי כתיבת 'ספרי חכמה' — כלומר, ספרים המנסחים כללים של התנהגות מוסרית [ראו מאמרה של נילי שופקן]. השאלה אם לתרבויות המזרח הקרוב הקדום היה קורפוס ספרותי קנוני נידונה הרבה במחקר. כך, לדוגמה, מקובל לטעון כי מדיניות רכישת הספרים ואיסופם בספרייה המלכותית של המלך האשורי אשורבניפל (668–627 לפני הספירה) אינה מייצגת את מה שנחשב כספרות הקנונית של התרבות המסופוטמית, וכי ספרייה זו הייתה אוסף כללי של חיבורים בנושאים שהמלך התעניין בהם במיוחד. אמת המידה לחשיבות שניתנה לטקסטים מסוימים בספרות העתיקה היא תפוצתם וההתייחסות אליהם בטקסטים מאוחרים. כדי שספרות בכתב תזכה לערך ולמעמד מעבר לקבוצות עילית של כוהנים, של סופרים, של חכמים, או של תלמידי בתי ספר לסופרים, ותהפוך לספרות מכוננת ומחנכת, צריכה החברה להיות חברת ספר, וספר אחד, או כמה ספרים, צריכים להתקבל על-ידיה כאלה הקובעים והמעצבים את השקפת עולמה, את אמונותיה, את נורמות החיים המעצבות אותה, ואת זהותה. כדי למלא את התפקיד הזה צריך תוכנו של ה'ספר' להיות מוכר לבני החברה באמצעות הקראה, או באמצעות קריאה אינדיבידואלית.

המושג 'כתבי קודש' (βιβλία ἁγία) מופיע לראשונה באיגרת הראשונה אל-טימותיאוס בברית החדשה: "שקד על הקריאה בְּצִבּוֹר של כתבי הקדש, על ההטפה ועל ההוראה..." (ד, 13), וכן באיגרת השנייה: "ומְנַעֲרִיךְ אתה יודע את כתבי הקדש היכולים להחכימך לישועה [...] כל הכתוב נכתב ברוח אלהים..." (ג, 15–16). המושג מופיע בספרות חז"ל בדיון אֵילו ספרים "מטמאין את הידיים" וראויים להיכלל במקרא (כלומר, מטמאים את הידיים בלבד בטומאה קלה והן הופכות להיות "שניות לטומאה" — קדושת הספרים

גורמת להלכה זו שמטרתה שאדם לא ייגע בהם (בידיו), ואילו הם 'ספרים חיצוניים': "כל כתבי הקדש, מטמאין את הידיים; שיר השירים וקהלת מטמאין את הידיים (משנה, ידים ג, ד, ועוד). מעמדם ככתבי קודש בא לידי ביטוי בכך שמצילים אותם משַׁרְפָּה: "כל כתבי הקדש מצילין אותן [בשבת] מפני הדלקה, בין שקוראין בהן ובין שאין קוראין בהם..." (משנה, שבת טז, א). התהליך של עריכת הקנון המקראי ושל התקבלותו, וכן של הרחבת המושג 'כתבי הקודש' מהתורה (חמשת חומשי תורה) לנביאים ולכתובים הם נושא מרכזי במחקר [ראו כאן מאמריהם של ג'וזפה ולטרי, בלהה ניצן, יורם ארדר ומאירה פוליאק].

המושג 'הקנון המקראי' שאול מן ההקשר הנוצרי, והוא מושג מאוחר שהתאזרח במחקר. בכל מקרה, המקרא הפך למודל של קנון ושל כתבי קודש, שאותו — כמו גם את התהליכים שהביאו לכינונו — מקובל לעתים קרובות להקביל לכתבי קודש ולקנון של תרבויות שונות. כך, לדוגמה, במאה התשע-עשרה רווח התיאור של האפוס ההומרי כ'תנ"ך של היוונים', ואנתולוגיה של ספרות דתית ופילוסופית הכוללת, בין היתר, יצירות של תרבויות המזרח הרחוק נושאת את השם The Bible of the World.

בספרות חז"ל יש דיונים סביב השאלה אם הספרים המיוחסים לשלמה — שיר השירים, משלי, וקהלת — ראויים להיות חלק מן המקרא. בד-בבד דחתה ספרות חז"ל ללא מחלוקת את מה שכונה 'ספרים חיצוניים', או 'הספרות האפוקריפטית'. תהליך 'קנוניזציה' גם קבע את המעמד והסמכות של ספרות חז"ל [ראו מאמריהם של ג' ולטרי וירחמיאל ברודין]. יהודה הלוי היה הראשון — כחלק מהוויכוח עם הקראים — שקבע כי המשנה נתחברה ברוח הקודש: "הנה כל המתבונן בכל אלה בעין האמת רואה כי אין בשר ודם מסגל לחבר כמותה אם לא בעזר אלוהי" (ספר הכוזרי, מאמר שלישי, סז). ראיה מבחוח למעמד הזה היא טענת הנוצרים כי היהודים העניקו לתלמוד ("תורה אחת הקרויה 'תלמוד'") מעמד שווה ערך לקדושת המקרא ולסמכותו, ואף למעלה מזה. במשך הזמן זכו למעמד כזה ספרים אחרים, כמו למשל פירוש רש"י לתורה, וכן לגמרא, שנחשבו כמי שנתחברו ברוח הקודש, ועוד. המושג המרחיב 'ספרי קודש' הוחל במשך הזמן על ספרים שונים.

חשוב כאן להזכיר כי המושגים 'קנון' ו'קנוניזציה' מתייחסים גם לקודיפיקציה של חוקים (כגון קודקס תיאודוסיוס מהמחצית הראשונה של המאה החמישית לספירה) ולרשימה של אמונות שחובת המאמין להאמין בהן. השימוש הראשון במלה 'קנון' בהקשר של ספרות דתית נעשה במאה הרביעית לספירה על-ידי

אתאנסיוס, הבישוף של אלכסנדריה, שבמכתב משנת 367 דיבר על "החיבורים שאספנו בקנון", וכי קבע לאחר "מחקר" מהם 39 הספרים של 'הברית הישנה' (לעומת 24 הספרים הנכללים ב'תנ"ך העברי') ו-27 הספרים של הברית החדשה שהם כתבי הקודש של הכנסייה הקתולית. חלק חשוב בתהליך הקנוניזציה של כתבי הקודש של הנצרות היה המאבק עד חורמה שניהלה הכנסייה נגד הביקורת על 'הקנון' הזה ועל סמכותו, מאבק שלווה בצנזורה ואף בשרפת ספרים. ספרות מחקר ענפה, שמקצת ממנה באה לידי ביטוי בכרך הזה, מציעה תשובות שונות לשאלות אלו, מתי ועל-ידי מי הופך 'ספר' ל'ספר קדוש' ולחלק מ'קנון', ומתארת מקרים שונים של עריכה, התקדשות, קנוניזציה והתקבלות של ספרים בתרבויות אחרות.

ההגדרה כ'קנון' של מבחר מתוך הספרות 'החילונית' (ספרות יפה וספרות הגות) של העולם העתיק (היווני-רומי), שהוא עצמו לא הכיר את המושג 'ספרות קנונית', הופיעה במאה השמונה-עשרה. מבחר כזה קיבל גם את הכינוי 'קלאסיקה', וההגדרה הזאת ציינה במשך הזמן את מה שהוגדר כספרות ה'חילונית' המובחרת, הנבחרת והמייצגת של אסכולה, של סוגה ספרותית, או של תקופה היסטורית ושל תרבות מסוימת, ולפעמים של כל הדורות. כמו כתבי קודש, או ספרים סמכותיים, שהיו נושא לפרשנויות שונות (הנוסע אוזבק ב"מכתבים פרסיים" של מונטסקיה שומע מהספרן של מנזר סן ויקטור בפריז, כי דווקא ספרי קודש הם "שדה קרב" לפרשנויות מתחרות [מכתב 134]), כך גם 'קנון' של ספרות חילונית פתוח למאבקים ולשינויים הנעשים על-ידי מנגנונים חברתיים ותרבותיים שונים. מאבק כזה, לדוגמה, היה הפולמוס בצרפת ובאנגליה בין ה-anciens ל-modernes במאה השבע-עשרה, שעניינו המעמד והערך של הספרות בת-הזמן ביחס למעמד ולערך של הספרות 'הקלאסית' כפי שזה נקבע בתקופת הרנסנס (מאבק שתואר בסטירה של ג'ונתן סוויפט Full Account of the Battle fought [...] between the Ancient and the Modern Books). כזה גם היה הניסיון בסוף המאה השמונה-עשרה ובמאה התשע-עשרה להבחין בצורה ברורה בין ספרות 'גבוהה' (איכותית, או 'קנונית') ובין ספרות 'נמוכה', או 'עממית' על-פי תוכן הספרים ו"ערכם הספרותי". ניסיון במאה התשע-עשרה לקבוע את התיחום בין 'טוב' ('קנוני') ו'רע' ('לא קנוני') באמצעות הכנת אנתולוגיה מוסמכת של הספרות בעבור תלמידי בתי הספר, או באמצעות קריאה לעילית התרבותית להתערב בקביעת הסטנדרטים של האיכות הספרותית (כפי שהציע מתיו ארנולד (במאמרו 'The Literary Influence of Academies'), עורר פולמוס, שדומה לו מתנהל בתרבות המערבית מאז שנות

השמונים של המאה העשרים [ראו מאמרה של רקפת סלע-שפי]. ה'קנון ההגמוני' הותקף כמבטא את העמדה השתלטנית של 'תרבות המערב', והתביעה שנשמעה הייתה להרחיבו, או אף לבטל את מעמדו. באחרונה ממש פרץ ויכוח דומה בישראל בתגובה על הופעת הסדרה "עם הספר" בהוצאת ידיעות אחרונות. גם במקרה הזה הביקורת נמתחה על כך שמדובר בבחירה מגמתית של הספרים הזכאים להיכלל בקנון ('ארון הספרים') של הספרות היהודית לדורותיה (ובהם ספרים שאינם טקסטים הנלמדים או מצוטטים על-ידי כלל קוראי הספרות הזאת ולומדיה). זוהי בחירה שעשה 'טריבונאל' מטעם עצמו, שהדיר ממנו ספרים שאינם מייצגים, לדעתו, את "הספרות ההגמונית", ולכן אינם ראויים להיחשב לנכס משותף של כלל היהודים.

תמונה היסטורית רחבה והשוואתית של תופעת הקנון ושל תהליכי הקנוניזציה ושל המאבק והפולמוס סביבם תוארה לאחרונה בכמה קבצים.¹ הכרך הזה משלים אותם, אבל גם בו הובא דיון רק במבחר מקרים, מבחר שאין בו כדי לתת תמונה מלאה ושלמה של התופעה רבת-הפנים והמורכבת הזאת. אנו מודעים לעובדה כי מטעמים שונים נעדרים ממנו הרבה "מקרים" חשובים. ואולם, גם המבחר הזה, אנו מקווים, ייתן בידי הקורא לא רק דיון בכמה "מקרים" מרכזיים וחשובים, אלא גם רקע היסטורי והשוואתי להבנת התופעה האוניברסאלית ולהכרת המחקר העוסק בה והפולמוס המלווה אותה. בסופו של דבר, אי-אפשר שלא להסכים עם דברי ואן הורן מלטון כי עצם הוויכוח על זהותו של הקנון, הניסיונות לצרף אליו ספרים נוספים, או הניסיון להחליפו בקנון אחר, רק מאשרים כי גם חברה 'רב-תרבותית' רואה עצמה זקוקה לקנון [ראו James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2001, p. 119].

חובה נעימה היא להודות למשתתפים ב"בימת החוקר", שהכינו את דבריהם לדפוס, ולמחברים שנענו ברצון לפנייתנו לאפשר לנו להביא כאן מאמרים שנדפסו במקומות אחרים. תודתנו למרכז זלמן שזר על הרשות להביא בכרך את מאמרה של נילי שופק, ל"שיבה אוניברסיטי", ניו יורק, על הרשות לפרסם את מאמרו של ירחמיאל ברודי ולהוצאת כנרת זמורה ביתן על הרשות לפרסם את סיפורו של אתגר קרת. תודות גם למר אהרן ברגר על התקנה ועריכת

Gillis J. Dorleijn and Herman L. J. Vanstiphout (eds.), *Cultural Repertoires: Structure, Function and Dynamics*, Leuven 2003; Margalit Finkelberg and Guy G. Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, Leiden 2003

לשון של המאמרים, לשרה ורד, מזכירת בית הספר למדעי היהדות, על הליווי המסור, לפרופ' דינה פורת, שכיחנה כראש בית-הספר למדעי היהדות וערכה את "בימת החוקר" בנושא, ולפרופ' ירון צור, ראש בית הספר דהיום.

יעקב שביט